

## ՀԱՄԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՊԱՐԶ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ<sup>1</sup>

ԳԼՈՒԽ Ա.

«Ով քաղը երկինք է նետում,  
այն իր գլխին կընկնի»  
(Սիրաք Իէ. 28):

**Բ**ազում հերձվածողներ են եղել, որոնք հայհույության քար են նետել վերեւ. բերաններն իրենց ուղղել են երկինք եւ լեզուները քարշ են տվել երկրով մեկ (հմմտ. Սաղմ. ՀԲ. 9): Քանզի ոմանք՝ որպես անզգամներ, որ ասում էին, թե՝ «չկա Աստված» (Սաղմ. ԺԳ. 1), մեղանչել են Աստծու պարզ էություն դեմ: Եւ այդպիսիք են էպիկուրյանները<sup>2</sup>, ինչպես նաեւ պլատոնականները<sup>3</sup>, որոնք ընդդեմ Սուրբ Գրքի այն տողի, թե՝ «Հոգի է Աստված» (Հովհ. Դ. 24), եւ ընդդեմ սաղմոսի, թե՝ «ամեն բան կկորչի, բայց դու կաս եւ կմնաս հավիտյան» (հմմտ. Սաղմ. ՃԱ. 26), Աստծուն նյութ ու տեսակ են անվանել, իսկ աշխարհը՝ արարիչ ու անմահ<sup>4</sup>: Նրանց

<sup>1</sup> ՀԱԿՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆԱԼՅԱՆ, Գիրք կոչեցեալ վէմ հաւատոյ, Կ. Պոլիս, 1733, էջ 15–57 (այսուհետ՝ վէմ Հաւատոյ):

<sup>2</sup> Հելլենիստական դարաշրջանի փիլիսոփայական ազդեցիկ ուղղությունների մասին առավել մանրամասն տես Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Փիլիսոփայության պատմություն, Նրեւան, 2000, էջ 87–91 (այսուհետ՝ Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., 2000) եւ R. GOULET, Dictionnaire Des Philosophes Antiques, v. II, Louvain, 1994, ինչպես նաեւ՝ R. PHILIPPSON, Studien zu Epikur und den Epikureern, Hildesheim-Zurich-New York, 1983, N. W. DE WITT, Epicurus and His Philosophy, Minneapolis, 1954: Հմմտ. «Материалисты древней Греции: Собрание текстов Гераклида, Демокрита и Эпикура», Москва, 1955): Նշենք նաեւ, որ էպիկուրյանների փիլիսոփայական դպրոցի ներկայացուցիչներին հանդիպել է նաեւ Պողոս առաքյալը (տես Գործք Ժէ. 18):

<sup>3</sup> Պլատոնականության եւ նրա ուղղությունների մասին տես Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., 2000, էջ 96–97 եւ P. MERLAN, From Platonism to Neoplatonism, The Hague: Martinus Nijhoff, 3<sup>rd</sup> ed., 1968: Հմմտ. L. GERSON, What is Platonism?, In: Journal of the History of Philosophy, v. 43, 2005, ինչպես նաեւ՝ Дж. Диллон, Наследники Платона, Санкт-Петербург, 2005, ПЛАТОН, Собрание Сочинений в 4-х томах, т. 3, Москва, 1994 եւ այլն:

<sup>4</sup> էպիկուրյանների եւ պլատոնականների գաղափարները սույն հատվածում ներկայացված են ընդհանուր գծերով: Հավելենք միայն, որ այդ գաղափարների համար նրանց նդովված լինելու իրողությունը հաստատվում է նաեւ Սուրբ Եպիփան Կիպրացու (315–403 թթ.) «Դեղատուփ» (հուն.՝ «Πανάριον» – տես F. OEHLE, Corporis Haeresiologici, t. II, pars. 1, Berolini, 1859, էջ 20 (հուն.), էջ 21 (լատ.)) աշխատության մեջ եւ Հովհան Դամասկացու (մոտ 675–750-ական թթ.) «Աղբիւր գիտելեաց (իմաստութեան)» (հուն.՝ «ΠΗΓΗ ΓΝΩΣΕΩΣ») երկի «Վասն

[այս մտքերին] հակադիր է նաեւ բնաբննությունը, որովհետեւ սկզբնավորված ամեն բան ունի նաեւ վախճան, ուստի Գրիգոր<sup>5</sup> պապն ասում է, թե՝ «բոլոր արդար ու գեղեցիկ մարդիկ բնավ արդար եւ գեղեցիկ չեն՝ Աստծու արդարության ու գեղեցկության համեմատ»<sup>6</sup>։ Ոմանք եւս սխալվեցին՝ կարծելով, թե կան բազում աստվածներ. ինչպես Ռափսակն էր ասում Եզեկիային. «....արդյոք ազգերի աստվածները կարողացան Աստուրեստանի արքայի ձեռքից փրկել իրենց այս կամ այն երկիրը։ Ո՞ր են Եմաթի ու Արփաթի աստվածները, ո՞ր է Սեփարուիմ քաղաքի աստվածը» (Եսայի ԼԶ. 18)։ Նրանց դեմ Սուրբ Գրիգորն ասում է. «Լսի՛ր, Իսրայել, մեր Տեր Աստվածը մեկ Տեր է» (Բ. Օր. Զ. 4), եւ «վերեւում՝ երկնքում, ներքեւում՝ երկրի վրա եղած որեւէ բանի նմանությամբ քեզ կուռքեր չպիտի կերտես» (հմմտ. Ելք Ի. 4)։ Մոլորվեցին նաեւ մանիքեականները<sup>7</sup>, որոնք

հերետիկոսաց» (հուն.՝ «ΠΕΡΙ ΑΙΠΕΣΕΩΝ») խորագիրը կրող Բ. գլխի նկարագրություններում (տե՛ս J. P. Migne, Patrologiae Graecae, t. XCIV, Paris, 1864, էջ 683 (լատ.), էջ 684 (հուն.) – այսուհետ՝ «Patrologiae Graecae», t. XCIV)։

<sup>5</sup> Առավել մանրամասն տե՛ս GREGORII TURONENSIS, Historia Francorum, cum Adnis Viennensis chronicon, Paris, 1561, Liber X.1 – De Gregorio papa Romano, եւ՝ «SANCTI GREGORII MAGNI VITA», in: J. – P. Migne, SANCTI GREGORII PAPAE I Cognomento Magni, Opera Omnia, t. I, Paris, 1849, էջ 59–462 (այսուհետ՝ «SANCTI GREGORII PAPAE I Cognomento Magni», Opera Omnia, t. I), ինչպես նաեւ՝ R. A. MARKUS, Gregory the Great and His World, Cambridge, 1997, Փ. УСПЕНСКИЙ, Церковно-политическая деятельность Папы Григория I-Двоеслова, Казань, 1901: Հմմտ. S. CH. KESSLER, Gregor der Grosse als Exeget: eine theologische Interpretation der Ezechielhomilien, Innsbruck, 1995, ինչպես նաեւ՝ R. GODDING, Bibliografia di Gregorio Magno, Rome, 1990: Տե՛ս նաեւ ՄՄ ձեռ. 2939, 3521, 3569, 4593, 4947, 5096, 5707, 8132, 10561, 10900)։

<sup>6</sup> Հակոբ Նալյան պատրիարքը սույն մեջբերումը քաղել է Գրիգոր պապի «Բարոյախոսություն ի վերայ Յոբայ» երկից (տե՛ս SANCTI GREGORII MAGNI ROMANI PONTIFICIS, IN EXPOSITIONEM BEATI JOB MORALIA, seu MORALIUM LIBRI, Lib. XVII, Caput XXIV B. Job, Caput XV, vers 4.21, In: J. – P. Migne, SANCTI GREGORII PAPAE I Cognomento Magni, Opera Omnia, t. II, Paris, 1878, էջ 21: Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 1960, 3121, 4405, ինչպես նաեւ՝ «Համառոտություն աստուածաբանության երանելուն Մեծին Ալպերտի», ի Վէնէտիկ, 1715, գիրք Ա., գլ. Ա., էջ 10. այսուհետ՝ «Համառոտություն աստուածաբանության...», 1715)։

<sup>7</sup> Մանիքեականությունը (հուն.՝ Μανιχαϊσμός) դուալիստական բնույթի կրոնական շարժում է, որը սկզբնավորվել է Գ. դարում Սասանյան տերության սահմաններում՝ ներկայիս Իրաքի տարածքում։ Այն խոր արմատներ է գցել նաեւ Հռոմեական կայսրությունում, Մերձավոր Արեւելքում, հասել մինչեւ Չինաստան, իսկ Ը. դարում այն եղել է Ույղուրական խանության պետական կրոնը։ Մանիի գլխավոր գրվածքներն են՝ «Մանիի Ավետարան» (բովանդակությունը հայտնի է արաբ հեղինակների երկերում պահպանված նկարագրություններից եւ վերաշարադրանքներից. կազմված է եղել ԻԲ. գլխից՝ ըստ արամեական այբուբենի տառադրանակի), «Վենաց գանձարան» (այս գրքից մեջբերումներ են կատարել ինչպես Սբ. Օգոստինոսը, այնպես եւ արաբ մատենագիրները. գրանում նկարագրված էր հոգու խավարից մաքրվելու գործընթացը, մարդկային հոգու վերհառնումը նյութական աշխարհից), «Գաղտնիքների գիրք» (հատվածաբար պահպանվել է արաբ մատենագիրների երկերում (Թբն ան-Նադիմ

ընդունեցին երկու սկիզբ՝ մեկը համարելով բարի եւ անապական էական-  
րի արարիչ, մյուսը՝ չար՝ ապականացու արարածների գոյացուցիչ, առա-  
ջինը՝ ամեն տեսակ բարություն ստեղծող, իսկ երկրորդը՝ բազմատեսակ  
չարիք ծնող: Նրանց դեմ Աստված հետեւյալն է ասում. «...ես եմ Տեր  
Աստվածք, եւ ինձնից բացի՝ մեկ ուրիշը չկա: Ես եմ, որ խաղաղություն եմ  
անում եւ հաստատում չարը» (հմմտ. Եսայի ԽԵ. 5–7): Սակայն չարին չի  
կոչում արարիչ աստված, քանզի չարն անգոյ է, այլ իր արդարության  
պատճառով է բերում չար պատիժներ՝ ըստ այն խոսքի, թե՛ «ահա ես այն-  
պիսի չարիք պիտի բերեմ Երուսաղեմի ու Հուդայի երկրի վրա, որ ամեն  
ոք երբ լսի, նրա երկու ականջները խշշան» (Դ. Թագ. ԻԱ. 12):

Ճշմարտությունից հեռացան նաեւ «մարդատունկ»<sup>8</sup> կոչված հերձվա-  
ծողները, որոնք ասում էին, թե մարդկային կերպարանքին նմանեցված  
աստծուց բացի՝ գոյություն չունի այլ աստված: Նրանց դեմ Եսայի մարգա-

(Ժ. դար), Աբու Ռեյհան Մուհամմեդ իբն Ահմեդ ալ-Բիրունի (973–1048 թթ.). ամենայն հավա-  
նականությամբ՝ դա ասորի գնդատիկ Բարդայժանի (154–222 թթ.) դեմ գրված հակաճառա-  
կան բնույթի մի երկ էր), «Շապուրական» (գրվել է միջին պարսկերենով՝ պարսից Շապուհ  
Ա. (240/243–272/273 թթ.) արքայի համար. այն զրադաշտական կրոնին հարմարեցված (բո-  
լոր աստվածություններն ու գաղափարներն այստեղ ներկայացված են բացառապես զրա-  
դաշտական անուններով եւ եզրերով) մանիքեական ուսմունքի համառոտ մի շարադրանք է)  
եւ այլն (առավել մանրամասն տես F. C. BURKITT, The Religion of the Manichees, Cambridge,  
1925, եւ՝ S. N. C. LIEU, Manichaeism in Mesopotamia & the Roman East, Leiden, 1999, ինչպես նաեւ՝  
“Dictionary of Manichaean Texts”, vol. II, Turnhout, 2006; Հմմտ. А. АЛЕКСАНЯН, Манихейство в  
Китае, Москва, 2008, եւ՝ А. ХОСРОЕВ, История Манихейства (Prolegomena), СПб, 2007, ինչպես  
նաեւ՝ Е. СМАГИНА, Манихейство: по ранним источникам, Москва, 2011, ու Д. ЖЕЛОБОВ, «Три  
религии» гаочанских уйгуров (IX–XII вв.), Научный диалог, 2012, № 9, էջ 6–16: Տես նաեւ Հ. ԲԱՐ-  
ԹԻՎՅԱՆ, Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում՝ ըստ միջնադարյան հայ եւ օտար  
հեղինակների (IV–V դարերում), ԼՀԳ, 1984, № 10, էջ 83–93):

<sup>8</sup> Հեղինակն այստեղ «մարդատունկ» եզրի տակ նկատի ունի անթրոպոմորֆիզմը (հուն.՝  
«ανθρωπος» – «մարդ», μορφή – «ձեւ, կերպարանք»)՝ մարդակերպությունը, որի կողմնակից-  
ները մարդկային պատկերն ու որակները վերագրում էին աստվածայինին (տես «Նոր բառ-  
գիրք Հայկազեան լեզուի», հտ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 220; Հմմտ. նաեւ И. ФРОЛОВА, Фило-  
софский словарь, Москва, 1991, էջ 27): Կրոնական այս հայեցակարգը բնորոշ է եղել ինչպես  
վաղ, այնպես եւ ուշ շրջանի կրոններին ու առասպելներին: Միաստվածյան կրոններում մար-  
դակերպությունը համարվել է որպես Աստծու մասին մակերեսային պատկերացում: Սուրբ  
Գրքում առկա են ինչպես Աստծու դրսեւորման մարդակերպ հատվածներ (Մինդ. Ա. 26–27,  
ԺԼ. 1–8, ԼԲ. 24–30, ԵԼք Դ. 24–26, ԻԴ. 9–11, ԼԳ. 18–23, ԼԴ. 5–6, ԹՎ. ԺԲ. 6–9, ԻԲ. 9 – ԻԴ. 17,  
Եսայի 2. 1–2, 5, Դան. է. 9, 13–14 եւ այլն), այնպես եւ դրանից խուսափելու փորձեր (Ե-  
լք Ի. 4, Բ. Օր. Ե. 8 եւ այլն): Սուրբգրային վաղ շրջանի թարգմանություններում լայնորեն  
կիրառված են մարդակերպ հատվածների թուլացման եղանակներ. այսպես՝ Օնկելոսյան եւ  
Աքվիլյան թարգմանություններում «նա տեսավ» եւ նման արտահայտությունները հաճախ  
փոխարինված են «հայտնվեց նրա առջեւ» բառերով, իսկ Յոթնասանից բնագրում նուրբ վե-  
րաբերմունք է նկատվում Աստծու «բարկություն», «զայրույթի» առնչությամբ:

րեն ասում է. «Արդ, ղեմ նմանեցրիք Տիրոջը, ղեմ նման համարեցիք նրան» (Եսայի Խ. 18): Սխալ ընթացք բռնեցին նաեւ էպիկուրյանները, որոնք մերժեցին Աստծու նախախնամութիւնը եւ կարծեցին, թէ յուրաքանչյուր ոք շարժվում է ըստ իր ընթացքի<sup>9</sup>: Նրանց դեմ խոսում է Պետրոս առա-

թաւմուդյան աւանդութիւնը մարդակերպութեան տարրերի առկայութիւնը հիմնավորում էր աստվածային ճշմարտութիւնները մարդկանց հասանելի դարձնելու անհրաժեշտութեամբ, իսկ հելլենիստական շրջանի հրեական փիլիսոփայութիւնը նշանավորվեց դրանց հերքման կամ անտեսման փորձերով. այսպէս՝ Արիստոբոլոսը (Ք. ա. մոտ ?-160 թթ.) սուրբգրային հատվածներում առկա մարդակերպութեան պատկերներն սկսեց մեկնել ալլաբանորեն, իսկ Փիլոն Ալեքսանդրացին (Ք. ա. 25 – Ք. հ. 50 թթ.), առհասարակ, խուսափում էր Աստծու մարմնավորման ցանկացած մտքից (տե՛ս «Краткая Еврейская Энциклопедия», т. 1, Иерусалим, 1976, սլ. 168–170):

Քրիստոնեական միջավայրում Ծննդ. Ա. 26–27 հատվածի տառացի մեկնութեան արդյունքում մարդակերպութիւնը վերաճեց աղանդի, որի հիմնադիր է համարվում Ավդիեոս Եղեսացին (մոտ ?-372 թթ.). վերջինիս հետեւորդները նրա անունով հաճախ կոչվել են ավդիեանականներ: Նրանք հավատում էին, որ Աստված ունի մարմին, ձեռքեր ու ոտքեր, ինչպէս նաեւ՝ մարդկային զգացմունքներ: Ծիսական կյանքում կանոնական գրքերին զուգահեռ օգտագործել են նաեւ պարականոն գրականութիւն, իսկ Զատիկի տոնը նշել են հրեական օրացույցով: Չնայած որ հիմնական կետերում պաշտոնապէս հավատարիմ են մնացել ուղղափառ դավանութեանը եւ նշանակալից ազդեցութիւն գործել որոգիսեսականութեան դեմ պայքարում մեծ կշիռ ունեցած Սիրիայի ու Եգիպտոսի անապատականների վրա, այնուամենայնիվ, նրանց մեկուսացրել եւ դասել են հերետիկոսների շարքը (առավել մանրամասն տե՛ս «Catholic Encyclopedia», vol. I, New York, 1907, էջ 558–559, եւ՝ J. JARRY, Une semi-hérésie syro-égyptienne, l'audianisme, t. 63, Cairo, 1965, էջ 169–195, ինչպէս նաեւ՝ S. BOCCHIACCHI, From Sabbath to Sunday, Rome, 1977, էջ 150, եւ՝ «Православная Энциклопедия», т. 1, Москва, 2000, էջ 119): Եպիփան Կիպրացու կազմակերպած պայքարի արդյունքում այդ աղանդը գործնականորեն վերացած էր Ե. դարում: Աղանդի մնացուկների մասին վերջին հիշատակութիւնը թվագրվում է Ժ. դարով: Եպիփան Կիպրացու «Դեղատուփ» աշխատութեան մեջ (տե՛ս F. OEHLER, Corporis Haereseologici, t. II, pars. 3, Berolini, 1861, էջ 8–38) եւ Հովհան Դամասկացու «Աղբիւր գիտելեաց (իմաստութեան)» երկի «Վասն հերետիկոսաց» գլխում այս աղանդը գետեղված է Հ. (70) համարի տակ (տե՛ս «Patrologiae Graecae», t. XCIV, էջ 719 (լատ.), էջ 720 (հուն.):

<sup>9</sup> Հեղինակն այս գաղափարը քաղել է Դիոգենես Լաերտացու (մ. թ. 3-րդ դ.) «Նշանավոր փիլիսոփաների կյանքը, ուսմունքն ու հայացքները» երկի Ժ. գլխում պահպանված եւ էպիկուրին վերագրվող երկու նամակներից: Այսպէս՝ «Առ Հերոդոտոս» թղթում նա գրում է. «....երկնային մարմինների շարժումների, արեւադարձի, խավարումների, արեւածագերի, մայրամուտերի եւ դրանց նման այլ երեւույթների մասին հարկավոր չէ խորհել այնպէս, թէ ինչ-որ էակ տնօրինում եւ դնում կամ դրել է դրանք կարգի մեջ.... չպետք է կարծել նաեւ, թէ հենց երկնային հրե մարմիններն են օժտված երանութեամբ եւ ինքնակամորեն են ընդունում իրենց իսկ շարժումները.... այլ պետք է ենթադրել, որ խիստ կարգավորված շարժումը տեղի է ունենում այն պատճառով, որ աշխարհի առաջացման ժամանակ նմանատիպ մարմիններն ի սկզբանէ կազմել են դրա անբաժանելի մի մասը» (հմմտ. տե՛ս «DIOGENIS LAERTII DE CLARORUM PHILOSOPHORUM VITIS, DOGMATIBUS ET APOPHTHEGMATIBUS», Libri X, Paris, 1878, X. 97, էջ 271՝ հուն. եւ լատ. – այսուհետ՝ «DIOGENIS LAERTII...»), իսկ «Առ Պեփեկլես» նամակում վերոգրյալ միտքն էպիկուրը հետեւյալ կերպ է բանաձեւում. «Երկնային մարմինների շարժման ճշգրտութիւնը հարկավոր է ընկալել այնպէս, ինչպէս ընկալում ենք մեր շրջապատում տեղի ունեցող մյուս երեւույթների ճշգրտութիւնը. աստվածային բնու-

քյալը՝ ասելով. «Ձեր բոլոր հոգսերը նրա վրա գցեցե՛ք, որովհետեւ նա է, որ հոգում է ձեր մասին» (Ա. Պետր. Ե. 7): Սխալվեց նաեւ Արիստոտելը, որովհետեւ Աստծու նախախնամությունը տարածեց աստղալից երկնքի վրա<sup>10</sup>: Գրիգոր Աստվածաբանն իր գրվածքում փոքրաբանություն է անվանում Արիստոտելի սահմանած նախախնամությունը<sup>11</sup>, որի դեմ մեր Փրկիչը հետեւյալն է ասում. «Իմ Հայրը մինչեւ այժմ գործում է, ուրեմն ես եւս գործում եմ» (Հովհ. Ե. 17), իսկ այս տողը Գրիգոր Նյուսացին իր մեկնություն մեջ վերագրում է Աստծու նախախնամությանը<sup>12</sup>: Երկինք քար գցող եղավ նաեւ Սաբել Լիբեացին<sup>13</sup>, որն ուրանում էր [աստվածային] Անձերի Երրորդությունը. փոխարենն ուսուցանում էր, թե միեւնույն

թյունը չպետք է ներգրավված լինի դրա մեջ, այլ պետք է գոյի՝ առանց մտահոգությունների եւ կատարյալ երանությանը» (Հմմտ. «DIOGENIS LAERTII...», X. 76–77, հուն. եւ լատ. էջ 276):

<sup>10</sup> Այսինքն՝ Աստծու նախախնամությունը ենթարկեց երկնային մարմինների շարժման օրենքներին (Հմմտ. Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Հոգու մասին Արիստոտելի ուսմունքի Հովհան Որոտնեցու մեկնաբանությունը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», №3 (21), 2016, էջ 5, 8):

<sup>11</sup> Տե՛ս J. – P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. XXXVI: S. GREGORIUS NAZIANZENSUS, Paris, 1858, Oratio XXVII. IX, էջ 23 (լատ.), էջ 24 (հուն.) – այսուհետ՝ «Patrologiae Graecae», t. XXXVI: Հմմտ. տե՛ս «Nicene and Post-Nicene Fathers»: Second Series, vol. VII, ed. by Ph. Schaff & Rev. H. Wallace, New York, 2007, էջ 288, ինչպես նաեւ՝ «Симфония По Творениям Святителя Григория Богослова», Москва, 2008, էջ 422, եւ՝ ՄՄ ձեռ. 58, 59, 60, 61, 83, 98–100, 112–115, 170, 462, 465, 567, 600, 621, 626, 627, 823, 866, 946, 948, 993, 996, 1138, 1480, 1500, 1523, 1524, 1657, 1931, 1938, 1960, 2166, 2220, 2532, 2600, 2601, 2615, 2679, 2715, 2909, 3076, 3078, 3284, 3495, 3651, 3787, 3830, 4132, 4146, 4149, 4207, 4234, 4633, 4676, 4716, 4869, 5443, 5598, 7489, 8407, 10067, 10182, 10485, 10946 եւ այլն:

<sup>12</sup> Տե՛ս J. – P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. XLIV: S. GREGORIUS NYSSENUS, Paris, 1863, De hominid opificio, էջ 234–240, էջ 253, ինչպես նաեւ՝ J. – P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. XLV: S. GREGORIUS NYSSENUS, Paris, 1863, էջ 125–126: Հմմտ. A. RADDE-GALLWITZ, Gregory OF Nyssa's Doctrinal Works, Oxford, 2018, էջ 111, 162-րդ տողատակ, նաեւ՝ ՄՄ ձեռ. 737, 749, 1138, 1500, 1520, 1522, 1523, 1524, 1960, 2137, 2514, 2567, 2684, 2708, 2715, 2786, 2851, 2978, 3651, 3782, 4132, 4207, 4253, 4391, 4709, 4765, 4869, 6136, 6228, 6590, 7489, 7729, 8191, 8914 եւ այլն:

<sup>13</sup> Գ. դարի եպիսկոպոս, որի դավանաբանական շեղվածությունը ծնունդ տվեց հերետիկոսական մի շարժման, որը հայտնի է «սաբելիոսականություն», «սաբելականություն», «հայրաշարժարություն» կամ «մոդալիստ միապետականություն» անուններով (տե՛ս G. DU PRÉAU, De Vitis, sectis, et dogmatibus omnium haereticorum, qui ab orbe condito, ad nostra usque tempora..., apud Geruvinum Calenius, & haeredes Joannis Quentel, 1569, Liber XIII, էջ 381–382, եւ՝ Liber XVII, էջ 422, ինչպես նաեւ՝ Liber XVIII, էջ 474: Հմմտ. «The Ante-Nicene Fathers», vol. 5, New York, 1886, էջ 123–124, եւ՝ «The Ante-Nicene Fathers», vol. 7, New York, 1886, էջ 365, ինչպես նաեւ՝ P. H. SCHAFF, The Creeds of Christendom, vol. 2, Michigan, 2007, էջ 49–50, եւ՝ А. СПАС-ский, История догматических движений в эпоху вселенских соборов, т. 1., Сергиев Посад, 1914, էջ 31–32):

Անձը երբեմն կոչվում է Հայր, երբեմն՝ Որդի, իսկ երբեմն՝ Սուրբ Հոգի<sup>14</sup>։ Սրա դեմ վկայում է Հովհաննես առաքյալը. «Սրանք երեքը երկնքում միասին են վկայում՝ Հայրը, Խոսքն ու Սուրբ Հոգին. եւ երեքը վկայության մեջ մի են» (հմմտ. Ա. Հովհ. Ե. 8)։ Սաբելը մոլորվեց այս խոսքից, որովհետեւ չգիտեր, որ «մի» բառը վերաբերում է էությունը, այլ ոչ՝ Անձերին, այդ իսկ պատճառով ասում էր, թե կոչվում են միմյանց անուններով։ Անունների զանազանությունը, սակայն, չի արտահայտում անձնային տարբերություն. օրինակ՝ առաքյալների պարագայում, երբ կոչում ենք Սիմոն, Պետրոս, Կեփաա կամ Ղեբեոս, Թադեոս, Հուդա։ Սակայն հայտնի է, որ այս երեք անունների միջեւ չկա ո՛չ մի տեսակի հարաբերություն, հետեւաբար նաեւ՝ քանակություն։ Իսկ Աստծու պարագայում հարաբերությունը հաստատում է անձի առկայությունը, որովհետեւ ինքը՝ Փրկիչը, ասաց, թե՝ «Ես Հոր մեջ եմ, եւ Հայրը՝ Իմ մեջ» (Հովհ. ԺԴ. 11), իսկ մեկ այլ հատվածում պատվիրեց. «Գնացե՛ք, մկրտեցե՛ք նրանց Հոր եւ Որդու եւ Սուրբ Հոգու անունով» (հմմտ. Մատթ. ԻԸ. 19)։ Նաեւ Եսայի մարգարեի միջոցով հետեւյալն էր ասում Հայր Աստված. «Ես, որ ամենքին ծնունդ եմ պարգևում, մի՞թե անզավակ եմ ես» (հմմտ. Եսայի ԿԶ. 8–9), իսկ Դավիթ սաղմոսերգուն ասում է Քրիստոսի համար, թե՝ «[Տերն ասաց ինձ.] Դու իմ որդին ես, ես այսօր ծնեցի քեզ» (Սաղմ. Բ. 7)։ Ուրիշներն էլ սխալվեցին մյուս անձերի առնչությամբ, քանզի Արիստն արարած անվանեց Որդուն, իսկ Մակեդոնը՝ Սուրբ Հոգուն։ Առաջինի կապակցությամբ Բարուք մարգարեն ասում է, թե՝ «դա մեր Աստվածն է, որի հետ ոչ ոք չի կարող համեմատվել։ Դրանից հետո իմաստությունը հայտնվեց երկրի վրա...» (հմմտ. Բարուք Գ. 36–38), իսկ Հովհաննես առաքյալը վկայում է, որ «...Բանն Աստված էր» (Հովհ. Ա. 1)։ Նաեւ Պողոս առաքյալն է հավելում՝ ասելով. «...նրանցն են նահապետները, նրանցից է նաեւ Քրիստոս՝ ըստ մարմնի. եւ Նա՛ է բոլորի վրա հավիտյանս օրհնյալ Աստված» (Հռոմ. Թ. 5)։

Ընդդեմ երկրորդի՝ պատմվում է «Գործք առաքելոց»-ում, որ Պետրոսը, սաստելով Անանիային, ասաց. «...մարդկանց չստեցիր, այլ՝ Աստծուն» (Գործք Ե. 4)։ Հայտնի է նաեւ, որ Աստծու դեմ կատարված հայ-

<sup>14</sup> «Բոստուետայ Մեղղաց եպիսկոպոսի խօսք վասն տիեզերական պատմութեան», Վիեննա, 1841, Ա. դպրութիւն, էջ 94, ինչպէս նաեւ՝ Ն. ՎՐԴ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ս. էջմիածին, 2011, էջ 144։ Հմմտ. ՎԱՀՐԱՄ ԲԱՐՈՒՆԻ, Հավատքի դավանություն, Ս. էջմիածին, 2014, էջ 16, եւ՝ Մ. ՔԶՆ. ԱՐԱՄԵԱՆ, Աշխատութիւններ, հտ. Ա., Երեւան, 2016, էջ 297 (Յովհաննէս Սարկաւազի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ նիկիականն ՅԺԸ-իցն» ժողովածու)։

հոյուրթյան համար չի լինում թողություն, որովհետեւ եգիպտացի մարդու որդին անիծեց Աստծուն, եւ քարկոծվեց Աստծու հրամանով (հմմտ. Ղեւտ. ԻԴ. 11–16): Աստծուն իբր օրհնելու<sup>15</sup> պատճառով սպանեցին նաեւ Նաբոթին (հմմտ. Գ. Թագ. ԻԱ. 13): Հետեւաբար՝ եթե սրանք առանց թողության պատժվեցին, ուրեմն պարզ է, որ Սուրբ Հոգին Աստված է, որովհետեւ Նրա դեմ հայհոյանքը, ըստ տերունական վկայության (հմմտ. Մատթ. ԺԲ. 31), աններելի է: Նաեւ Աստված է, որ տարածվում է ամենուրեք, որովհետեւ Աստծու համար է ասված, թե՛ «....ամենուրեք է տերությունը Նրա» (Սաղմ. ՃԲ. 22), իսկ ըստ Եսայու՝ «....երկինքն ու երկիրը լի են Նրա փառքով» (հմմտ. Ես. 2. 3): Սուրբ Հոգու մասին վկայում է նաեւ Սողոմոնը. «Տիրոջ հոգին լցնում է տիեզերքը» (Իմաստ. Ա. 7), իսկ ամեն տեղ լինելու կարողությունը միայն Աստծունն է, որովհետեւ ինչպես Տերն է ասում. «Երկինքն ու երկիրը Ես եմ լցնում» (հմմտ. Երեմ. ԻԳ. 24): Դարձյալ վկայված է Սուրբ Հոգու մասին, թե՛ «Նա մի է, բայց ամենակարող. Նա ինքնակա է, բայց նորոգում է ամեն բան» (Իմաստ. Է. 27): Զայնով ջրերի վրա արարածներ գոյացնողն Աստված է՝ ըստ այնմ, թե՛ «Տիրոջ ձայնը ջրերի վրա է» (Սաղմ. ԻԸ. 3): Մեկ այլ հատվածում Սուրբ Հոգու մասին ասված է նաեւ, թե՛ «Աստծու Հոգին շրջում էր ջրերի վրա» (Ծննդ. Ա. 2): Նույնը նաեւ Ներսես Շնորհալիին է ասում, թե՛ «ջրերի վրա գտնվելով էիր ստեղծում արարածներին»<sup>16</sup>: Նաեւ Աստված է շնորհում լեզուների իմացություն՝ համաձայն այն խոսքի, որ «Ես ձեզ կտամ բերան եւ իմաստություն» (Ղուկ. ԻԱ. 15), իսկ Եսայի մարգարեն գրում է. «Տեր Աստված ինձ խրատող լեզու տվեց» (Եսայի Ծ. 4): Իր հերթին՝ Սողոմոն արքան հետեւյալն է վկայում. «Տերն է տալիս իմաստությունը, եւ Նրա երեսից են բխում գիտությունն ու հանճարը» (հմմտ. Առակ. Բ. 6): Հետեւաբար՝ Սուրբ Հոգին Աստված է, որովհետեւ առաքյալներին տվեց լեզուների գիտություն, ինչպես Պողոսն է գրում. «Մեկին Հոգուց տրված է իմաստության խոսք, մյուսին՝ գիտության խոսք...» (Ա. Կորնթ. ԺԲ. 8),

<sup>15</sup> Սուրբգրային սույն հատվածում «օրհնել» բառը կիրառված է հայհոյելու իմաստով (տե՛ս Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հտ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 1036):

<sup>16</sup> «Շարակնոց», Կ. Պոլիս, 1815, էջ 413 («Կանոն սրբոյ Պէնտէկոստէին», առաջին աւուրն, էջ 409–413), էջ 414 («Կանոն սրբոյ Պէնտէկոստէին», երկրորդի աւուրն, էջ 414–417), էջ 424 («Կանոն սրբոյ Պէնտէկոստէին», չորրորդի աւուրն, էջ 422–424. այսուհետ՝ «Շարակնոց»), եւ՝ «Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ», Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 331 (այսուհետ՝ «Ժամագիրք...», 2016): Հմմտ. նաեւ՝ «Դաւանութիւն Եկեղեցւոյն Հայոց», լատ. թարգմ.՝ ՅԱ. ԲՈՒԹԻԻՆ ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Վենետիկ, 1845, էջ 24–25:

իսկ սույն խոսքի ավարտին ասում է. «Բայց այս ամենը միեւնույն Հոգին է առաջացնում եւ բաժանում յուրաքանչյուրին, ինչպես որ կամենում է» (Ա. Կորնթ. ԺԲ. 11): Առաքելական կոչումն ու գործը, ըստ Պողոս առաքյալի, նույնպես միայն Աստված է սահմանում. «Պողոսը՝ առաքյալ, ո՛չ մարդկանց կողմից եւ ո՛չ էլ մարդու միջոցով, այլ՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով եւ Հայր Աստծու» (Գաղ. Ա. 1): Այս մասին վկայում է նաեւ Հովհաննեսը՝ ասելով. «Կար մի մարդ՝ Աստծուց ուղարկված, նրա անունը՝ Հովհաննես» (Հովհ. Ա. 6): Ահա այս հատվածները դրսևորում են Աստծու ազատությունն ու ինքնիշխանությունը, իսկ Սուրբ Հոգու մասին հետեւյալն է պատմվում «Գործք առաքելոց»-ում. «Մինչ նրանք Տիրոջ պաշտամունքի մեջ էին եւ ծոմ էին պահում, Սուրբ Հոգին ասաց նրանց. «Բառնաբասին եւ Սողոսին առանձնացրէք ինձ համար, որ անեն այն գործը, որին ես դրանց կոչել եմ» (Գործք ԺԳ. 2): Գրիգոր Աստվածաբանը, հիմք ընդունելով այս խոսքը, իր գրքում առկա Սուրբ Հոգուն նվիրված ճառում հետեւյալն է ասում. «Տերն առաքող է, որոշող է, տաճար է դարձնում ինքնորեն»<sup>17</sup>: Դարձյալ՝ ազատությունը լինում է միայն Աստծու միջոցով, ինչպես Պողոս առաքյալն է ասում. «...իր անձը տվեց մեզ համար, որպեսզի մեզ փրկի ամեն անօրեննությունից...» (Տիտ. Բ. 14), իսկ Սուրբ Հոգու պարագայում գրում է. «...ուր որ Տիրոջ Հոգին է, այնտեղ ազատություն է» (Բ. Կորնթ. Գ. 17), «...որովհետեւ Քրիստոս Հիսուսով կյանք տվող հոգու օրենքը ինձ փրկեց մեղքի եւ մահվան օրենքից» (Հռոմ. Ը. 2):

Ո՛չ ոք հարուստ չի տալիս մեռելներին, բայց միայն՝ Աստված, ըստ այն խոսքի, թե՛ «...ինչպես որ Հայրը հարուստն է տալիս մեռելներին եւ կենդանացնում է, նույնպես եւ Որդին կենդանացնում է, ում կամենա» (Հովհ. Ե. 21), իսկ Հայր Աստծու մասին Պետրոս առաքյալը հետեւյալն է ասում «Գործք առաքելոց»-ում. «Այս Հիսուսին է, որ Աստված հարուստն տվեց...» (Գործք Բ. 32). Սուրբ Հոգու մասին Պողոս առաքյալն է վկայում. «Եթե ձեր մեջ բնակվում է Նրա Հոգին, Ով հարուստն տվեց Հիսուսին մեռելներից...» (Հռոմ. Ը. 11):

Արդ, թեպետ Սուրբ Հոգու աստվածության վերաբերյալ բազում վկայութուններ կարելի է գտնել աստվածային գրքերի մեջ, այնուամենայն-

<sup>17</sup> Տե՛ս «Patrologiae Graecae», t. XXXVI, Oratio XXXI. XXIX, էջ 167 (լատ.), էջ 168 (հուն.): Հմմտ. «Շարակնոց», էջ 434 («Կանոն սրբոյ Պէնտէկոստէին», եօթներորդի աւուրն (դձ.), էջ 431–434), իսկ ձեռագիր սկզբնաղբյուրների առնչությամբ տես սույն փոխադրության 11-րդ ծանոթագրությունը:

նիվ, դա հայտնի ճշմարտություն է, իսկ քրիստոնյաների մեջ այս ճշմարտությանը հակառակվող ո՛չ ոք չկա, այդ իսկ պատճառով բավարարվեցինք սակավ օրինակներով: Իսկ եթե մեր խոսքերը հասցեագրված են հրեաներին եւ հեթանոսներին, ապա բովանդակ Աստվածաշունչն էլ ի մի բերենք, միեւնույն է, չենք կարող համոզել նրանց:

Վերոնշյալ խնդրից բացի՝ քննության արժանի է նաեւ մեկ այլ՝ Սուրբ Հոգու բխման հարցը, որի պատճառով քրիստոնյաների միջեւ առկա է վիճաբանություն: Ոմանք սխալվում են՝ ասելով, թե Հոգին բխում է Հորից ու Որդուց. նրանց դեմ բավական է Քրիստոսի վկայությունը, ըստ որի՝ «...Ճշմարտության Հոգին, որ ելնում է Հորից...» (Հովհ. ԺԵ. 26): Սակայն, ըստ Գրիգոր Աստվածաբանի, «մի ծիծեռնակով չի լինում գարուն, կամ մի գծով՝ երկրաչափական պատկեր, կամ մեկ նավաստիով՝ նավարկություն»<sup>18</sup>, ուստի փորձեցինք այլ աղբյուրներից եւս որոշակի վկայություններ քաղել Հորից՝ Սուրբ Հոգու բխման վերաբերյալ: Բայց սկզբում բերված՝ Քրիստոսի վկայությունն այնքան զորեղ է, որ եթե լատինները [այսինքն՝ կաթոլիկ աստվածաբանները] պրպտեն ողջ Հին ու Նոր Կտակարանները, չեն կարող նման վկայություն գտնել այնտեղ, այլ, ապավինելով մեկնություններին եւ մտքի զորությանը, ջանում են հնարել ինչ-որ բաներ, իսկ եթե բազում պատճառներ հնարեն, միեւնույն է, Քրիստոսի վկայությունը, ըստ իրենց մտքերի, չեն կարող փոփոխել, քանի որ, ըստ Գրիգոր Աստվածաբանի, «ճշմարտությունը մեկն է, իսկ սուտը տարածված է...»<sup>19</sup>: Բայց եթե Քրիստոսի վկայությանը հակառակ մեկ այլ վկայություն գտնեն, ուրեմն Քրիստոսի Ավետարանը, որն անսխալ կանոն է, կդառնա սխալական եւ չի լինի ներդաշնակ, իսկ ներդաշնակության բացակայության դեպքում այն կվերածվի պարզ ու անիրական ինչ-որ առասպելի. եթե ինչ-որ տեղ ինքն իրեն հակասի, չի լինի պարզ ճշմարտություն, քանի որ Դավիթ Փիլիսոփան Պորփյուրի ներածության մեկնության մեջ ասում է, որ «ճշմարտությունը երբեք ներհակ չէ ճշմարտությանը»<sup>20</sup>:

<sup>18</sup> Տե՛ս “Patrologiae Graecae”, t. XXXVI, Oratio XXXIX. XIV, էջ 351 (լատ.), էջ 352 (հուն.): Հմմտ. սույն փոխադրության 11-րդ ծանոթագրությունը:

<sup>19</sup> Տե՛ս “Patrologiae Graecae”, t. XXXVI, Oratio XXX. XX, էջ 129 (հուն.), էջ 130 (լատ.): Հմմտ. սույն փոխադրության 11-րդ ծանոթագրությունը:

<sup>20</sup> Այստեղ, հավանաբար, առկա է ինչ-որ շփոթմունք, քանի որ Դավիթ Անհաղթը վերոնշյալ միտքն արտահայտել է ո՛չ թե «Վերլուծություն Ներածության Պորփյուրի» աշխատու-

Արդ, այս վիճաբանության առնչությամբ անհրաժեշտաբար երեք բան է պահանջվում մեզանից՝

- ա) նախ՝ հերքել հակառակորդների առարկությունները,
- բ) արտահայտել նրանց դեմ ուղղված մեր առարկությունը,
- գ) դրանք հաստատել վարդապետներից քաղված վկայություններով<sup>21</sup>:

Խնդիր Ա. Ումանց առարկությունների հերքման մասին,  
ըստ որոնց՝ Սուրբ Հոգին բխում է Երկուսից:

Արդ, եթե ումանք առարկությամբ փորձում են հնարել, թե Սուրբ Հոգին բխում է Հորից ու Որդուց<sup>22</sup>, ապա պարզաբանելի է այդ հարցը, ուստի նախ ծանոթանանք նրանց առարկություններին եւ բացատրենք դրանք հավելյալ ընդդիմախոսություններով, իսկ հետո միայն ներկայացնենք մեր առարկությունները՝ իբրեւ Բաբելոնի (Քաղանե)<sup>23</sup> աշտարակի կործանումից հետո ապրեցնող տապան՝ փրկություն կամեցողների համար:

Յլան մեջ, այլ «Պէրիարմէնիաս Արիստոտէլի» երկի թարգմանությունը, նախադրությունը եւ դրա մեկնությունը շարադրելիս (տե՛ս «Կորին Վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի եւ Դավթի Անյաղթի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, պրակք ԼԳ. էջ 486, եւ պրակք ԼԳ. էջ 549, ինչպէս նաեւ՝ էջ 550, այսուհետ՝ «Մատենագրութիւնք», 1833):

<sup>21</sup> Այստեղ Հակոբ պատրիարք Նալչանը մատնացույց է անում այն սկզբունքները, որոնցով շարադրել է «Վէմ հաւատոյ» աշխատությունը:

<sup>22</sup> Խոսքը «բխման» վարդապետության (լատ.՝ «Filioque» – «Եւ Որդուց»։ Սույն եզրը է. դարում կաթոլիկ աստվածաբանները հավելել են Նիկիական հանգանակի լատիներեն թարգմանությանը – տե՛ս «Новая иллюстрированная энциклопедия», том 19, Москва, 2003, էջ 76) մասին է, որ Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցին ժԱ. դարում ընդգրկել է Սուրբ Երրորդության դոգմայի մեջ: Ըստ սույն ուսմունքի՝ Սուրբ Հոգին բխում է ոչ միայն Հորից, այլ նաեւ Որդուց: Դավանաբանական այս բանաձեւը Հռոմի եւ Բյուզանդական եկեղեցու 1054 թ. վերջնական բաժանման հիմնական պատճառներից մեկն էր (առավել մանրամասն տե՛ս Т. STYLIANOPOULOS, “The Filioque: dogma, theologoumenon or error?” in: “The Greek Orthodox Theological Review”, Massachusetts, 31 (3–4), 1986, էջ 255–288, եւ՝ J. MEYENDORFF, Byzantine Theology: historical trends and doctrinal themes, New York, 1987, էջ 60–61, 91–94, 106–113, ինչպէս նաեւ՝ “Encyclopedia of Christian Theology”, vol. 1, New York: Routledge, 2005, էջ 583: Հմմտ. նաեւ В. ЛОССКИЙ, Исхождение Святого Духа в православном учении о Троице, Москва, 1995):

<sup>23</sup> Բաբելոնի դաշտային հատված, որտեղ սկսվել է Բաբելոնի աշտարակաշինությունը (տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԴՅԻ, Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկվա, 1864, էջ 17–18):

ա. Նրանք առարկում են՝ ասելով, թե Քրիստոս փչեց առաքյալների վրա (հմմտ. Հովն. Ի. 22), իսկ ըստ Ալբերտոս Մեծի<sup>24</sup> փշումն սկիզբ է առնում ներսից<sup>25</sup>:

Այսինքն՝ Սբ. Հովհան Ոսկեբերանի հետեւողությամբ կարելի է ասել, որ ոչ թե Սուրբ Հոգին տվեց [նրանց], այլ փշման միջոցով պատշաճաբար հարգարեց եւ սկզբնական արժանիքներով հաստատեց նրանց<sup>26</sup>: Սակայն հայտնի չէ նույն Հոգու փշման եւ բխման առանձնավորական բնույթը՝ արդյո՞ք [Քրիստոս] փշում էր Հոր նման, թե՛ ոչ, քանի որ, ըստ Քրիստոսի, Հայրը Հոգին ոչ թե չափով է տալիս Որդուն, այլ՝ անչափելի կերպով (հմմտ. Հովհ. Գ. 34): Այդ իսկ պատճառով Ավետարանիչը հետեւյալն է գրում. «Մենք բոլորս Նրա լրիվությունից ստացանք շնորհ՝ շնորհի փոխարեն» (Հովհ. Ա. 16): Հայտնի է, որ Քրիստոսի տնօրինության

<sup>24</sup> Ալբերտոս Մեծ (լատ.՝ Albertus Magnus, 1193–1280 թթ.) – միջնադարում ապրած եւ ստեղծագործած գերմանացի նշանավոր փիլիսոփա, աստվածաբան ու գիտնական, միջնադարյան սխոլաստիկայի ականավոր ներկայացուցիչ, Թովմա Աքվինացու ուսուցիչը: Ալբերտոս Մեծը շարադրել է Երիստոտելի գրեթե բոլոր երկերի մեկնաբանությունը. հենց նրա աշխատությունների շնորհիվ է, որ միջնադարյան եւրոպայի փիլիսոփայությունն ու աստվածաբանությունը որդեգրեցին արիստոտելիզմի գաղափարներն ու մեթոդները: Բացի այդ՝ Սբ. Ալբերտի փիլիսոփայության վրա մեծապես ազդել են արաբ փիլիսոփաներն ու մտածողները, որոնցից շատերի հետ նա բանավիճում է սեփական երկերում: 1622 թ. Կաթոլիկ եկեղեցին Ալբերտոս Մեծին հռչակել է որպես Երանելի Հայր, 1931 թ. Պիոս ԺԱ. պապը սրբադասել է նրան, իսկ 1941 թվականից Հռոմի եկեղեցին նրան հայտարարել է որպես գիտնականների բարեխոս սուրբ (առվել մանրամասն տե՛ս W. A. WALLACE, «Albertus Magnus, Saint», In: Ch. Gillispie, Dictionary of Scientific Biography, vol. 1., New York, 1970, էջ 99–103, եւ՝ G. WIELAND, “Albert der Grosse. Der Entwurf einer eigenständigen Philosophie”, Philosophen des Mittelalters, Darmstadt, 2000, էջ 124–39, ինչպես նաեւ՝ D. J. COLLINS, “Albertus, Magnus or Magus?: Magic, Natural Philosophy, and Religious Reform in the Late Middle Ages”, Renaissance Quarterly 63, № 1, 2010, էջ 1–44: Հմմտ. նաեւ F. J. KOVACH & R. W. SHAHAN, Albert the Great: Commemorative Essays, Norman: University of Oklahoma Press, 1980, եւ՝ IR. RESNICK & K. JR. KENNETH, Albert the Great: A Selective Annotated Bibliography (1900–2000), Tempe, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2004, ու L. HONNEFELDER, Albertus Magnus and the Beginnings of the Medieval Reception of Aristotle in the Latin West: From Richardus Rufus to Franciscus de Mayronis, (collection of essays in German and English), Münster, 2005: Տե՛ս նաեւ S. CUNNINGHAM, Reclaiming Moral Agency: The Moral Philosophy of Albert the Great, Washington: The Catholic University Of America Press, 2008, եւ՝ IR. RESNICK, A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy, and the Sciences, Leiden, 2013):

<sup>25</sup> «Համառոտութիւն աստուածաբանութեան...», 1715, գիրք Ա., գլ. Թ., էջ 24: Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 64, 65, 66, 67, 69, 104, 105, 106, 117, 497, 600, 625, 698, 725, 1336, 1947, 1960, 2080, 3273, 3278, 3640, 3654, 3965, 4017, 4418, 4607, 5004, 5180, 5737, 6568, 6760, 6894, 8122, 8258, 8984, 9068, 9478, 10191, 10910 եւ այլն:

<sup>26</sup> «Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին՝ որ ըստ Յօհաննու, արարեալ սրբոյն Յօհաննու Ոսկեբերանի Տիեզերալոյս Վարդապետի», Կ. Պօլիս, 1737, էջ ԹՃԼԵ. (= 935. այսուհետ տե՛ս «Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին՝ որ ըստ Յօհաննու...», 1737):

իրագործման համար Սուրբ Հոգին կատարյալ կերպով տրվեց Նրան, իսկ Նա շնորհեց իր լիությունից, եւ ինչպես Նիկողայոս Լյուրացին<sup>27</sup> Պողոս առաքյալի Եբրայեցիներին ուղղված թղթի մեկնության մեջ «....հաղորդակից եղան Սուրբ Հոգուն...» (Եբր. 2. 4) հատվածի առնչությամբ է ասում. «Քրիստոս կատարելապես ուներ այս պարգեւները՝ համաձայն Եսայի մարգարեի այն խոսքի, թե «նրա վրա պիտի իջնի Աստծու հոգին» (Եսայի ԺԱ. 2)»<sup>28</sup>։ Սակայն մեր մեջ այդ նույն պարգեւներն առկա են ոչ

<sup>27</sup> Նիկողայոս Լյուրացին (լատ.՝ Nicolai de Lyra, 1270–1349 թթ.) իր ժամանակի մեծագույն աստվածաբաններից եւ մեկնիչներից մեկն է, ով ավելի քան իս. տարի զբաղվել է Աստվածաշունչ գրքերի մեկնություններով։ Որոշ կարծիքների համաձայն՝ սերում է քրիստոնեություն ընդունած հրեական ընտանիքից, սակայն պատմաբանները դա համարում են առասպել՝ վերջինիս առաջացումը կապելով Նիկողայոս Լյուրացու՝ եբրայեցեների գերազանց իմացության հետ։ Հայտնի է, որ նա 1291 թ. դարձել է Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ, որից հետո նրան ուղարկել են Փարիզ՝ աստվածաբանական գիտություններ ուսումնասիրելու համար։ 1307 թ. նա ստացել է բակալավրի աստիճան, իսկ 1308-ին՝ մագիստրոսի։ 1309 թ. Նիկողայոս Լյուրացուն շնորհում են Սորբոնի համալսարանի դոկտորի կոչում։ Պատասխանատու մի շարք պաշտոններ զբաղեցնելով Ֆրանսիայի տարբեր նահանգներում եւ Բուրգունդիայում՝ 1330 թ. վերջնականապես ապաստանում է Փարիզում, որտեղ իրեն նվիրում է աստվածաբանական ուսումնասիրությունների՝ ԻԸ. այլ աստվածաբանների հետ միասին զբաղվելով նաեւ սրբազան տեսիքների հետ կապված հարցերի լուսաբանմամբ։ Քարոզի տեսքով հեղինակել է Հին ու Նոր Կտակարանների բոլոր գրքերն ընդգրկող առաջին ամբողջական մեկնությունը (լատ.՝ «Postilla litteralis super totam Bibliam»), որը շարադրել է 1322–1331 թթ. միջեւ ընկած ժամանակահատվածում։ Բացի այդ՝ 1339 թ. գրել է Սուրբ Գրքի գործնական, բարոյախոսական մեկնություններ (լատ.՝ «Postilla moralis seu mystica»)։ Նիկողայոս Լյուրացու աշխատությունները Եւրոպայում հրատարակված առաջին գրքերից են (լատ.՝ «Postillae perpetuae in universam S. Scripturam», Roma, 1471 – այս գիրքը Սուրբ Գրքի մեկնության առաջին տպագրությունն է Եւրոպայում, իսկ «Postilla litteralis super totam Bibliam» երկը հրատարակվել է 1472 թ. Ստրասբուրգում), որոնք դարեր շարունակ աստվածաբանների ու քարոզիչների համար ծառայել են որպես անփոխարինելի ձեռնարկներ։ Այս ամենը հանգեցնում է թեւավոր հետեւյալ խոսքի՝ ձեւավորմանն ու շրջանառությանը՝ «nisi Lyra lyrasset, totus mundus delyrasset», այսինքն՝ «եթե չիսաղար Լյուրան (նրա «Lyra» անունը բառացի թարգմանվում է «քնար»), կիսելագարվեր ողջ աշխարհը»։ Մարտին Լյուիերը, որի հայացքների վրա նույնպես մեծապես ազդել են Լյուրացու երկերը, վերածեւակերպում է սույն արտահայտությունը՝ ասելով. «Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset» («եթե չիսաղար Լյուրան, պար չէր գա Լյուիերը»)։ Նիկողայոս Լյուրացու եւ նրա մատենագիտության մասին առավել մանրամասն տե՛ս ՇՆ. HERBERMANN, “Nicholas of Lyra”, The Catholic Encyclopedia, New York, 1913, եւ՝ K. REINHARDT, “Das Werk des Nikolaus von Lyra im mittelalterlichen Spanien”, Traditio 43, 1987, էջ 321–358, ինչպես նաեւ՝ D. C. KLEPPER, The Insight of Unbelievers: Nicholas of Lyra and Christian reading of Jewish text in the later Middle Ages, Philadelphia, 2007, ու Николой де Лира, Доказательство пришествия Христа (лат.։ Probatio adventus Christi), пер. с лат. на церковнославянский։ Д. Герасимов, Москва, 1999։

<sup>28</sup> SECUS NICOLAS DE LYRE, Postilla litteralis super totam Bibliam, t. V: Romans thru Jude, Venice, 1488, էջ 193–196, ինչպես նաեւ՝ “Biblia Latina [et cum postillis ac moralitatibus Nicolai de Lyra]”, Basel, 1498, էջ 4058–4061։ Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 119, 1411, 1412, 1431, 1432, 1433, 1960, 3900, 4773, 5632։

հավասարաբար, այլ մասնավորաբար, ուստի Գրիգոր պապը հետեւյալն է ասում, թե «Սուրբ Հոգին ոչ միշտ է մնում բոլոր հավատացյալների մեջ, իսկ Քրիստոսի մեջ հանգչում է եղականաբար»<sup>29</sup>: Ինչպես մեր գլխին կցված են զգայություններից պատվագույնները, այնպես եւ Քրիստոսի մեջ է Սուրբ Հոգու շնորհների լիությունը, հետեւաբար Ղուկաս ավետարանիչն ասում է. «Հիսուս Սուրբ Հոգով լի վերադարձավ Հորդանանից» (Ղուկ. Դ. 1): Սակայն մեր պարագայում նույնը չէ, քանի որ մեկին Սուրբ Հոգին շնորհում է գիտության խոսք, մյուսին՝ հավատ՝ նույն Հոգով (հմմտ. Ա. Կորնթ. ԺԲ. 8–11): Ուրեմն պարզ է, որ գլխի վրա իջնում են այսպիսի շնորհներ, քանի որ ամբողջը չի կարող ընդունվել լիապես. ամեն մեկին եւս հարկավոր չէ տալ Սուրբ Հոգին, բայց միայն՝ մասնավորաբար, քանզի որքան ունեն, այնքան եւ հաղորդակից են լինում:

բ. Առարկում են, թե Սուրբ Հոգին կոչվում է Քրիստոսի Հոգի, ըստ հետեւյալ խոսքի՝ «եթե մեկը Քրիստոսի Հոգին չունի, նա նրան չի պատկանում» (Հռոմ. Ը. 9):

Պատասխանում եմ՝ ասելով՝ ինչպես Հայրն է կոչվում Աստված Քրիստոսի՝ ըստ մարդկային բնության, այնպես եւ Սուրբ Հոգին՝ Նրա շնորհով մեր մեջ ծավալվելու կարողության պատճառով անվանվում է Հոգի Քրիստոսի: Ինչպես որ կոչվում է իմաստության ու հանճարի Հոգի, ինչը, սակայն, չի նշանակում, թե Հոգին բխում է իմաստությունից, այլ իմաստությունն ու հանճարն են բխում Հոգուց, այնպես եւ «Քրիստոսի Հոգի» անվանումը չի ներկայացնում մեզ Նրա առանձնավորական բխումը, այլ՝ միայն ծավալումը, որովհետեւ եթե այդպես լիներ, ապա ստիպված պետք է յոթ հոգի անվանեիր Նրան՝ ըստ Նրա պարզեցների քանակի, ինչպես որ գրված է Եսայու մարգարեության գրքում (հմմտ. Եսայի ԺԱ. 1–3): Եթե ինչ-որ մեկն ընդունում է Քրիստոսին, միեւնույն ժամանակ ընդունում է նաեւ Սուրբ Հոգուն, քանի որ [Հովհան] Ոսկեբերանը վերոգրյալի մասին հետեւյալն է ասում. «Դարձյալ Քրիստոս ասում է նրանց՝ որտեղ մի անձն է, այնտեղ եւ բովանդակ Սուրբ Երրորդություն է պարուրված Նրա շուրջը»<sup>30</sup>, քանզի անբաժանելի են միմյանցից եւ միա-

<sup>29</sup> Տե՛ս «SANCTI GREGORII PAPAE I Cognomento Magni», Opera Omnia, t. I, Lib. II, Caput LVI, էջ 598–600, ինչպես նաեւ՝ ՄՄ ձեռ. 1960, 3121, 4405:

<sup>30</sup> Տե՛ս J. – P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. LX: Sancti Patris Nostri Joannis Chrysostomi, Commentaries In Epistolam Ad Romanos, Homil. XIII, Paris, 1862, էջ 519:

վորված են բոլոր հավատացյալներով, հետեւաբար ընդունելով Որդուն՝ ընդունում ենք նաեւ Հորը. ինչպես որ Որդուց ծնված չենք համարում Հորը, այնպես եւ չենք դավանում Հոգու բխումը Որդուց, չնայած որ ընդունում ենք Որդու միջոցով:

գ. Առարկում են՝ պնդելով, թե Քրիստոս ասաց. «Ամեն ինչ, որ Հայրն ունի, իմն է. դրա համար ձեզ ասացի, թե ինչ որ առնում է ինձանից, կհայտնի ձեզ» (Հովհ. ԺԶ. 15):

Պատասխանում եմ՝ եթե Հոր ունեցած ամեն բանն իրենն է, եւ այս խոսքերի տակ հասկանում են բխումը, ապա ես կասեմ, թե անծնելիությունը եւս Որդունն է, քանի որ այն ունի Հայրը, եւ, հետեւաբար, Որդին չի լինի ծնունդ: Ինչպես Հայրը Որդուն տալիս է Որդու հատկությունը, այլ ոչ իրենը, այնպես եւ անծնելիության պարագայում է: Իսկ եթե Որդին չունի անծնելիության հատկություն, ուրեմն չի կարող սկիզբ լինել այլ անձի համար, քանի որ անսկիզբն է այլոց համար լինում սկիզբ, իսկ Որդին սկզբնավորություն է, այդ իսկ պատճառով սկիզբ չէ Սուրբ Հոգու համար:

Վերոգրյալ՝ «առնում է ինձանից» խոսքը Սբ. Հովհան Ոսկեբերանն այսպես է մեկնում՝ «այսինքն՝ ես գիտեմ, որ իմ գիտությունից է առնում, քանի որ մի է իմ եւ Հոր գիտությունը»<sup>31</sup>:

Հովհան Դամասկացու<sup>32</sup> կարծիքով՝ «առնում է ինձանից» տողը վերաբերում է Հոգուն<sup>33</sup>, իսկ ըստ Պողոս առաքյալի՝ «Աստված մեր սրտերի մեջ ուղարկեց Իր Որդու Հոգին» (Գաղ. Դ. 6):

<sup>31</sup> Տէս J. — P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. LIX: Sancti Patris Nostri Joannis Chrysostomi Opera Omnia, Commentaries In sanctum Joannem Apostolum et Evangelistam, Homil. LXXVIII, Paris, 1862, էջ 421–424, ինչպես նաեւ՝ «Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին՝ որ ըստ Յօհաննու...», 1737, էջ րճխա (= 841):

<sup>32</sup> Առավել մանրամասն տէս B. STUDER, Die Theologische Arbeitsweise des Johannes von Damaskus, Ettal, 1956, եւ՝ A. LOUTH, St. John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology, Oxford, 2002, ինչպես նաեւ՝ V. KONTOUMA, John of Damascus. New Studies On His Life and Works, Ashgate, 2015, ու D. J. JANOSIK, John of Damascus: First Apologist to the Muslims, Eugene, Oregon: Pickwick Publications, 2016: Հմմտ. «Полное Собрание Творений Св. Иоанна Дамаскина», Санкт-Петербург, 1913, եւ՝ Преподобный Иоанн Дамаскин, Источник Знания, «Святоотеческое Наследие», т. 5, пер. с греч. и коммент. Д. Афиногенова, А. Бронзова, А. Сагарды, Н. Сагарды, Москва: Индрик, 2002 եւ այլն: Սուլին հեղինակի հայերեն թարգմանությունների առնչությամբ տէս ՄՄ ձեռ. 20, 63, 101, 102, 103, 116, 698, 1686, 1739, 1740, 1744, 1960, 2332, 2333, 2334, 3156, 3638, 3883, 4027, 4070, 4288, 5789, 5859, 6031, 7151, 7894, 8132, 8444, 9900 եւ այլն:

<sup>33</sup> Տէս ՄՄ ձեռ. 20, 63, 101, 102, 103, 116, 698, 1686, 1739, 1740, 1744, 1960, 2332, 2333, 2334, 3156, 3638, 3883, 4027, 4070, 4288, 5789, 5859, 6031, 7151, 7894, 8132, 8444 եւ հատկա-

Եւ չեն ցանկանում հասկանալ, որ այս հատվածները ցույց են տալիս [Նրանց] նմանությունն ու միավորությունը: Ոմանք էլ այսպես են ասում եւ մեկնում՝ «առնում է ինձանից», այսինքն՝ իմ Հորից, քանի որ սովորություն ունենք այսպիսի խոսքերով բազում անգամ ապացուցել [Նրանց] նմանությունն ու միաբանությունը. նույնն է ասում նաեւ Հովհան Դամասկացին իր «Վիճաբանութեան» Բ. հատորում<sup>34</sup>: Սակայն, ինչպես ասացինք, մարդեղության ժամանակ Քրիստոս լիությամբ առավ Սուրբ Հոգին, այդ իսկ պատճառով իրենն է համարում: Գրիգոր պապը, իր հերթին, հետեւյալն է ասում, թե «բոլոր հավատացյալների մեջ է Սուրբ Հոգին, իսկ մեր միջնորդի՝ Քրիստոսի մեջ միշտ հանգչում է անհատաբար»<sup>35</sup>:

դ. Առարկում են՝ կարծելով, որ եթե ինչ-որ մեկն առափում է մյուսին, ուրեմն իշխանություն ունի ուղարկվածի վրա, իսկ Քրիստոս առափեց՝ ասելով. «Բայց երբ գա Մխիթարիչը, որին ես ձեզ կուղարկեմ Հորից...» (Հովհ. Ժե. 26):

Պատասխանում եմ՝ կրկնելով Հովհան Ոսկեբերանին, ըստ որի՝ «ինչո՞ւ է առաքում, եթե ամեն տեղ է. այլ՝ որպեսզի իմանաս Անձերի որոշման մասին»<sup>36</sup>, այդ իսկ պատճառով ասում է «առաքել»: Եւ չնայած ասաց «կուղարկեմ», բայց՝ ոչ իրենից, այլ՝ Հորից: Եւ որպեսզի առաքյալները չսխալվեն՝ կարծելով, թե առաքում է իրենից, հավելում է՝ ասելով. «....Ճշմարտության Հոգին, որ ելնում է Հորից» (Հովհ. Ժե. 26):

Այս առաքումը վկայում էր նաեւ Սուրբ Հոգու՝ նորովի, նախկինից տարբեր մեկ այլ ձևով պարզեման մասին, ինչպես ասում է Սբ. Եւագ-

պես ՄՄ ձեռ. 9900: Հմմտ. J.—P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. XCVI: Joannis Orthodoxi Disputatio Cum Manichaeo, Paris, 1864, էջ 1323–1324 (ամբողջական երկը տես էջ 1319–1336), ինչպես նաեւ՝ “Patrologiae Graecae”, t. XCIV: Dialogue Contra Manichaeos, էջ 1509–1514:

<sup>34</sup> Հակոբ պատրիարք Նալլանը, հավանաբար, նկատի ունի Հովհան Դամասկացու “Dialogue Contra Manichaeos” («Երկխոսություն ընդդեմ մանիքեացիների») երկը, որը հակաճառական-չատազովական բնույթի իր երկերում զետեղված է երկրորդ տեղում (տես “Patrologiae Graecae”, t. XCIV, էջ 1503–1582): Հմմտ. 32-րդ եւ 33-րդ ծանոթագրություններում նշված ձեռագրերը:

<sup>35</sup> Տե՛ս “SANCTI GREGORII PAPAE I Cognomento Magni”, Opera Omnia, t. I, Lib. II, Caput LVI, էջ 598–600, ինչպես նաեւ՝ ՄՄ ձեռ. 1960, 3121, 4405:

<sup>36</sup> Տե՛ս J.—P. MIGNE, Patrologiae Graecae, t. LIX: Sancti Patris Nostri Joannis Chrysostomi Opera Omnia, Commentaries In sanctum Joannem Apostolum et Evangelistam, Homil. LXXVII, Paris, 1862, էջ 417–420, ինչպես նաեւ՝ «Մեկնություն Սրբոյ Աւետարանին՝ որ ըստ Յօհաննու...», 1737, էջ ԸՃԽԲ–ԸՃԽԳ (= 842–843):

րիոսն<sup>37</sup> իր «Վեց հարիւր գլուխներում»՝ «Աստված այնտեղ է, որտեղ որ հայտնի են դառնում Նրա գործերը»<sup>38</sup>, իսկ եթե շարունակեն պնդել, թե Իրենից է ուղարկում, կհարցնեմ հետեւյալը՝ ահա Ինքը ներկա էր, ինչո՞ւ պետք է գնար եւ հետո առաքել, սակայն այդ արեց, որպեսզի հայտնի դառնար, թե տնօրինաբար աղաչելով էր գնում Հոր մոտ՝ ինչպես Ինքն ասաց. «....ես պիտի աղաչեմ Հորը, եւ Նա մի այլ Մխիթարիչ պիտի տա ձեզ....» (Հովհ. ԺԴ. 16): Իսկ եթե պատճառաբանեն, թե գնալով եւս չի տալիս, քանի որ փչեց առաքյալների վրա՝ ասելով. «Առեք Սուրբ Հոգի» (հմմտ. Հովհ. Ի. 22), կպատասխանեմ, որ շասաց հոգով՝ «Սուրբ Հոգին», այլ՝ «Սուրբ Հոգի», որի տակ նկատի ունի ոչ թե հենց Սուրբ Հոգուն, այլ՝ Սուրբ Հոգու շնորհները: Սակայն, ըստ Նիկողայոս Լյուրացու, ինչպես փշուժը հուր է բորբոքում ածուխի եւ փայտի մեջ, այնպես եւ Քրիստոսի ներգործությունն է՝ բարեխոսությունը ու պաշտպանությունը մեզ շնորհում Սուրբ Հոգին<sup>39</sup>, որովհետեւ ինչպես Հոր՝ Սուրբ Հոգի պարգեւելու պարագայում չի ասվում, թե նորովի է բխում Նրանից, այնպես եւ Քրիստոսի՝ փշմամբ տալու դեպքում չի բխում [Նրանից]: Բացի այդ՝ բազում վարդապետներ չեն ասում Սուրբ Հոգի, այլ՝ շնորհական Հոգի, եւ ինչպես Սուրբ Ներսես Շնորհալիին է գրում. «Փշմամբ շնորհեց նրանց այն հոգին, որ կորցրել էր առաջին մարդը»<sup>40</sup>, որովհետեւ եթե անձնական հոգին լի-

<sup>37</sup> Ս. Եվազր Պոնտացու կյանքի եւ մատենագրական վաստակի առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս Գ. ԶԱՐԲԷԱՆԱԼԵԱՆ, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ.–ԺԴ.), Վեներտիկ, 1889, էջ 421–432, Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ, Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ (IV–VIII դդ.), Երեւան, 2007, էջ 152–161, ինչպես նաեւ՝ Զ. Մ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄԵԱՆ, Կիրակոս Երզնկացու Սուրբ Եւազր Պոնտացու երկերի լուծմունքները, Երեւան, 2022, էջ 52–66 (այսուհետ՝ Զ. Մ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄԵԱՆ, նշ. աշխ., 2022), իսկ երկերի հայերեն թարգմանությունների վերաբերյալ տե՛ս անդ, էջ 66–75: Հմմտ. Палладий, Епископ Еленопольский, Лавсаик, или повествование о жизни святых и блаженных отцов, Москва, 2003, էջ 246–253, եւ՝ «Православная энциклопедия», т. XVI, Москва, 2007, էջ 557–581:

<sup>38</sup> Զ. Մ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄԵԱՆ, նշ. աշխ., 2022, «Կիրակոս Վարդապետի եզնկեցւոյ Յաղագս Եւազրեայ Վեց հարիւրացն արարեալ Վերածություն», ԽԴ. բան, էջ 256: Հարկ ենք համարում նշել, որ հոգեշնորհ հայր սուրբը Եւազր Պոնտացու «Հարիւրաւորք վեցերորդք» երկի բնագիրը պատրաստել է հետեւյալ ձեռագրերի համեմատությամբ՝ ՄՄ ձեռ. 1980, Ժողովածոյ, 1391 թ., թ. 41ա–160բ, ՄՄ ձեռ. 518, Ժողովածոյ, 1635 թ., թ. 10բ–98ա, ՄՄ ձեռ. 1480, Ժողովածոյ, 1615–1617 թթ., թ. 410բ–444ա եւ Երուսաղէմի մատ. ձեռ. 1262, Կիրակոս Երզնկացի, Մեկնութիւն Հարիւրաւորացն Եւազրեայ, 1378 թ., էջ 20–206 (անդ, էջ 176):

<sup>39</sup> Սուլն մեջբերումը, հավանաբար, քաղված է Հովհաննեսի Ավետարանի՝ Նիկողայոս Լյուրացու հեղինակած մեկնությունը բովանդակող ձեռագրերից (տե՛ս ՄՄ ձեռ. 5701, ՄՄ ձեռ. 9900):

<sup>40</sup> «Գիրք որ կոչի Յիսուս Որդի. շարադրեալ ներշնչական բանիւք ի մերս շնորհալի հայրապետէ ի Ներսիսէ Կլայեցւոյ....», Կ. Պոլիս, 1824, էջ 247: Հմմտ. անդ, էջ 146, 151, եւ՝

ներ, ուրեմն առաջին փշմամբ Ադամին շնորհված մարդու հոգին կլիներ Աստծու էությունից:

Իր հերթին՝ Սբ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին հետևյալն է ասում «Գիրք գանձուց» երկում. «Արդ՝ աստվածային արարածի ընդունածը [կամ ստացածը], ասում ենք, Հոգին չէ, քանզի այսպիսի բնությունից առաջ եկածը կլիներ անփոփոխելի, այլ մարդկային հոգին ի սկզբանե պարուրված է Սուրբ Հոգու հաղորդությամբ»<sup>41</sup>, իսկ Քրիստոսի փշման առնչությամբ ասում է՝ «ինչ-որ Մովսեսն ասաց [կամ նկատի ուներ] մարդու վրա Աստծու փշման մասին՝ այս է, որ Քրիստոս նորոգեց մեր մեջ, մեռելներից հարություն առնելուց հետո փշեց առաքյալների վրա՝ ասելով՝ «առեք Սուրբ Հոգի», որպեսզի դարձյալ կերպավորվեք՝ ինչպես սկզբում՝ պատկեր եւ կերպարանակից լինեք Արարչին՝ Հոգու հաղորդության միջոցով»<sup>42</sup>:

Նաեւ՝ եթե փշվածը Քրիստոսի անձնական հոգին էր, ուրեմն Թովմաս առաքյալը զրկվեց այն հոգուց, որը հավասարապես գործեց մյուսների միջոցով: Եթե նույն հոգին էր, որով տվեց կապելու եւ արձակելու շնորհը, ուրեմն ավելորդ է երկրորդ գալուստը, քանի որ ըստ Ալբերտոս Մեծի՝ «Սուրբ Հոգու պարգևների շնորհման ժամանակ շնորհվում է նաեւ Սուրբ Հոգին»<sup>43</sup>: Իսկ եթե այն ժամանակ տրվեց շնորհը, եւ շնորհների հետ նաեւ՝ նույն Հոգին, ուրեմն ավելորդ է կրկին անգամ գալը:

Զպետք է ասեր՝ «կառաքեմ», որովհետեւ ոչ հեռվում գտնվող ինչ-որ բանի համար երբեք չի կիրառվում «առաքել» բառը. ոչ էլ ասում է գալ այնտեղից, որտեղ ի սկզբանե էր Նա, հետեւաբար պատշաճ է «շնորհական» իմաստը:

Բացի այդ՝ մարմնական փշմամբ շնորհվածը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ ընդունված օդ, ինչպես Բարդուղիմեոսն<sup>44</sup> է ասում «Մեկնութիւն Վեցօրէից» [Երկի] մեջ. «Թեեւ Աստված փշեց մարմնավորապես, սակայն

«Շարականց», էջ 417 («Կանոն սրբոյ Պէնտէկոստէին», Երկրորդի աւուրն, էջ 414—417), ինչպես նաեւ՝ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Մեկնութիւն Մատթեոսի Ավետարանի, Ս. էջմիածին, 2008, էջ 149 (այսուհետ՝ Ս. Ներսէս Շնորհալի, նշ. աշխ., 2008), եւ «Ժամագիրք...», 2016, էջ 85: Տէս նաեւ «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց. Ի Հ. Արսէնէ Հոմիտասայ Բագրատունւոյ Մխիթարեան վարդապետէ», ի Վենետիկ, 1852, էջ 575:

<sup>41</sup> ՄՄ ձեռ. 83, 112, 476, 477, 478, 479, 1473, 1796, 2679, 4381, 9754, 10103, 10609 եւ այլն:

<sup>42</sup> Տէս նախորդ հղման մեջ գետեղված ձեռագրերի համապատասխան հատվածները:

<sup>43</sup> «Համառօտութիւն աստուածաբանութեան...», 1715, գիրք Ա., գլ. Թ., էջ 22: Տէս նաեւ 25-րդ ծանոթագրութիւն մեջ գետեղված ձեռագրերի համապատասխան հատվածները:

<sup>44</sup> Նկատի ունի իտալացի աստվածաբան եւ փիլիսոփա, դոմինիկյան քարոզիչ, Մարադայի առաջին լատին եպիսկոպոս, ունիթորական կամ միարարական շարժման գաղափա-

Աստծու էությունից չընթացավ հոգին, քանի որ նա, որ փչում է մարմնավորապես, ոչ մի բան չի հղում իր էությունից դուրս. այլ արտաքինապես ընդունվող օդը դարձյալ մղում է դուրս»<sup>45</sup>: Այդ ամենը հոգեպես տեսնում ենք ի Քրիստոս, որովհետեւ այն, ինչ ընդունել էր [Մարիամի]

րախոս Բարդուղիմեոս Բոլոնիացուն, որը հայ մատենագրության մեջ ավելի շուտ հայտնի է Բարդուղիմեոս Մարաղացի (1333 թ.) անվամբ:

1318 թ. Հռոմեակաթողիկե եկեղեցու գահակալ Հովհաննես ԻԲ. պապը նրան Պետրոս Արագոնացու եւ Հովհաննես Սվինֆորդի հետ միասին ուղարկել է Մարաղա՝ հայերի մեջ կաթողիկոսություն տարածելու եւ նրանց Հռոմի պապին ենթարկելու նպատակով: Բարդուղիմեոս Բոլոնիացուն՝ Մարաղայում հաստատած դոմինիկյան վանքն ու դպրոցը դարձան միարարական շարժման ներկայացուցիչների հոգեւոր եւ կրթական կենտրոնը, որը քայքայիչ աշխատանք էր տանում Հայոց եկեղեցու դեմ: Բարդուղիմեոս Մարաղացին ունեցել է հայ աշակերտներ, կաթողիկոսական հարած գործիչներ (Քոնստյի վանքի առաջնորդ Հովհան Քոնսեցի, Հակոբ Քոնսեցի եւ ուրիշներ): 1330 թ. տեղափոխվել է Քոնս (Նախիջևանի գավառ) եւ ընդլայնել իր քարոզչական ու գիտաուսուցողական գործունեությունը: Սակայն Գլաձորի եւ ապա Տաթևի համալսարանների գաղափարական դիմադրության հետեւանքով Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու եւ նրա հետեւորդների ճիգերն ապարդյուն եղան, չնայած նրանց հաջողվեց կաթողիկոսություն տարածել Նախիջևանի հայության շրջանակում: Տեղի հայության մի հատվածը, հետզհետեւ կտրվելով հայ հասարակությունից, ԺԷ.—ԺԸ. դդ. ընդունեց մահմեդականություն:

Բարդուղիմեոս Բոլոնիացին եղել է Թովմա Աքվինացու հետեւորդ, «չափավոր ռեալիզմի» կողմնակից: Բնագիտության եւ բնափիլիսոփայության բնագավառում հետեւել է Ալբերտ Մեծին, զբաղվել տիեզերագիտության, տարրաբանության եւ մարդակազմության հարցերով: Բարդուղիմեոս Մարաղացու երկերը («Քարոզգիրք», «Մեկնութիւն Վեցօրէից», «Տրամաբանութիւն» եւ այլն), թարգմանված նրա հայ գործակիցների եւ աշակերտների (մեծավ մասամբ՝ Հակոբ Քոնսեցու) աջակցությամբ, պահպանվել են միայն հայերեն: Ուսուցողական նշանակությունից զատ՝ նրանք որոշակի դերակատարություն են ունեցել նաեւ հայ փիլիսոփայական մտքի աշխուժացման գործում: Նրա օրոք, ըստ երեւույթին, իր եւ Պետրոս Արագոնացու ղեկավարությամբ հայ միարարները թարգմանել են Թովմա Աքվինացու, Ալբերտոս Մեծի եւ Զիլբերտոս Պոռետացու երկերը: Այդ թարգմանություններն ու նրա երկերը հայ մտածողներին ծանոթացնում էին միջնադարյան եւրոպայի փիլիսոփայական մտքին, նյութ մատակարարում կաթողիկե գաղափարախոսության դեմ մղվող պայքարում: Մահացել է Քոնստյի վանքում (նրա կյանքի ու մատենագրական վաստակի մասին առավել մանրամասն տես G. B. MELLONI, Atti, o memorie degli uomini illustri in santità nati, o morti in Bologna, vol. II, Bologna, 1779, էջ 110–142, եւ՝ A. TOURON, Histoire des hommes illustres de l'Ordre de Saint Dominique, vol. II, Paris, 1745, էջ 108–120, ինչպես նաեւ՝ «Eukosmia: studi miscellanei per il 75. di Vincenzo Poggi S. J.», a cura di V. Ruggieri e L. Pieralli, Soveria Mannelli: Rubbettino Editore, 2003, էջ 649–650):

<sup>45</sup> ՄՄ ձեռ. 103, 1238, 1656, 1658, 1659, 1825, 1861, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1948, 1949, 2095, 2096, 2097, 2098, 2103, 2594, 2962, 3157, 3273, 3278, 3997, 4064, 4418, 4439, 4527, 5007, 5045, 5480, 5493, 6368, 6760, 6929, 7287, 7330, 7971, 8345, 8869, 8922, 8944, 9280, 9478, 9690, 10297: Առ ի գիտություն՝ նշենք նաեւ, որ սույն հեղինակի քարոզները, ճառերն ու խրատները պահպանվել են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հետեւյալ ձեռագրերում՝ ՄՄ ձեռ. 683, 725, 1012, 1409, 2183, 2184, 2185, 2199, 2200, 2233, 2240, 2259, 2260, 2264, 2854, 3037, 3164, 3321, 3372, 3900, 3982, 4230, 4898, 5097, 5375, 5938, 6372, 6554, 6577, 6585, 6689, 6929, 7342, 7381, 8068, 9624, 10890, 11065, իսկ նրա «Հաւաքումն ի դիալեթիկէն, որ է տրամաբանութիւն» եւ «Յաղագս հնգից ընդհանրից» երկերը մեզ են հասել հետեւյալ ձեռագրերով՝ ՄՄ ձեռ. 69, 80, 1684, 1685, 1686, 1697, 1738, 1742, 1743, 1764, 1996, 1997, 2180,

հղույթյան պահին, նույնը տվեց նաեւ իր Հոգուց: Եւ եթե Մովսեսը, որ ծառա էր, բաշխելով Հոգուց ընդունածը՝ չդարձավ անկատար՝ մի ճրագի օրինակով, որը վառում է բազում ճրագներ, բայց որի լույսն անսպառ է, ապա որքան եւս առավել Քրիստոս («....որ Որդի էր՝ իր տան վրա: Նրա տունը մենք իսկ ենք....», – հմմտ. Եբր. Գ. 5–6), որ աննվազ կերպով մեզ շնորհեց Հոգուց ընդունածը, բայց չդարձավ անկատար: Ինչպես Սբ. Կյուրեղն է ասում իր «Գիրք պարապմանց» երկի հե. գլխում՝ «իր լիությունից է բաշխում հոգեւոր սուրբ այրերին, եւ ինքն է իմաստություն...»<sup>46</sup>, իսկ [Թովմաս] Աքվինացին<sup>47</sup> [Քրիստոսի] մարդեղությանը նվիրված ճառում ասում է, թե «Սուրբ Հոգին Աստված Քրիստոսով է փոխանցվում մյուս բոլորին»<sup>48</sup>:

Շարունակելի

Գրաբարից փոխադրեց եւ ծանոթագրեց  
ՅՈՒՆԱԿ ՍՐԿ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ

2269, 2275, 2276, 2286, 2348, 2351, 2368, 2382, 3130, 3638, 3655, 3902, 5071, 5914, 7035, 7098, 7151, 8082, 8937, 9634:

<sup>46</sup> «Գիրք պարապմանց Սըրբոյն Կիրդի», Կ. Պոլիս, 1717, գլ. ԻԵ., էջ 9բ. (= 78. ամբողջական գլուխը տես էջ 9դ. (= 74) – ձա. (= 81)): Հմմտ. ՄՄ ձեռ. 57, 59, 115, 462, 476, 478, 567, 573, 600, 623, 729, 1337, 1410, 1678, 1679, 1771, 1796, 1797, 1798, 1799, 1931, 1984, 2196, 2271, 2497, 2594, 3192, 3276, 3325, 3326, 3475, 3489, 3495, 3901, 3939, 4633, 4983, 5082, 5169, 5502, 5518, 5730, 5931, 6921, 9177, 9723, 10051, 10998:

<sup>47</sup> Թովմա Աքվինացի (լատին.՝ Thomas Aquinas, 1225–1274 թթ.). իտալացի աստվածաբան, փիլիսոփա, ուղղափառ սխոլաստիկայի համակարգող, Հռոմեակաթոլիկ եկեղեցու հայր, հորջորջվել է «Doctor Angelicus» («Հրեշտակային ուսուցիչ»), «Doctor Universalis» («Տիեզերական ուսուցիչ») եւ «Princeps Philosophorum» («Փիլիսոփաների արքայազն») պատվանուններով, թոմիզմի փիլիսոփայական ուղղության հիմնադիր, Դոմինիկյան միաբանության անդամ: Կաթոլիկ եկեղեցու դավանաբանությունը (մասնավորապես Օգոստինոս Երանելու գաղափարները) կապակցել է Արիստոտելի փիլիսոփայությանը: Ձեռակերպել է Աստծու գոյության հինգ ապացույցները (առավել մանրամասն տես R. B. VAUGHAN, The Life & Labours Of S. Thomas Of Aquin, vol. 1, London, 1871, եւ՝ J. WEISHEIPL, Friar Thomas D'Aquino: His Life, Thought, and Work, New York: Doubleday, 1974, ինչպես նաեւ՝ F. COPLESTON, Aquinas: An Introduction to the Life and Work of the Great Medieval Thinker, Penguin Books Limited, 1991 եւ այլն: Նշենք, որ պահպանվել է նաեւ Թովմա Աքվինացու վարքի հայերեն թարգմանությունը, տես ՄՄ ձեռ. 5987): Կաթոլիկ եկեղեցու սույն ուսուցչի որոշ աշխատություններ ԺԴ.–ԺԵ. դդ. թարգմանվել են նաեւ հայերեն եւ ընդօրինակվել բազմաթիվ ձեռագրերում (տես ՄՄ ձեռ. 68, 107, 118, 119, 120, 462, 559, 560, 561, 1782, 1960, 1963, 2335, 2515, 2998, 3018, 3470, 3475, 3640, 3641, 3649, 3920, 3936, 3938, 3964, 5009, 6589, 6610, 6596, 6696, 6760, 7067, 7262, 8444, 9121, 10051, 10067, 10639 եւ այլն): Թովմա Աքվինացին Հռոմի եկեղեցում սրբադասվել է 1323 թ.:

<sup>48</sup> ՄՄ ձեռ. 68, 107, 118, 119, 120, 462, 1960, 2335, 2998, 3018, 3475, 3936, 3938, 6589, 6610, 6760, 7067, 9121, 10051, 10067: